

PROFETISCH PASTORAAT IN DIENST VAN GODS RIJK VAN VERWANTSCHAP

Vindplaatsen voor empowerment en veerkracht in pastorale contexten

Door: Dr. Annemie Dillen*

Annemie Dillen, een in Leuven werkzame pastoraal-theologe, ziet de gedachte van het Koninkrijk van God als mogelijke drijfveer voor pastores in de zorg. Ze herinterpreteert, in navolging van de feministische theologie, 'Kingdom' als 'kin-dom' een term die zuster- en broederlijke verwantschap tussen mensen oproept. Dillen gebruikt 'kin-dom' vervolgens als een oriëntatiepunt om het werk en engagement van pastores een profetisch en tevens realistisch profiel te geven.

Verschillende auteurs die een definitie trachten te geven van pastorale zorg vanuit een christelijk perspectief, verwijzen hierbij naar het Rijk Gods (*kingdom*).¹

Zo omschrijft Michael Scherer-Rath bijvoorbeeld pastorale zorg als het 'werkveld waarbinnen zorgdragenden op professionele en semi-professionele manier (pastores en pastorale vrijwilligers) zodanig met zorg-vragenden trachten te communiceren, dat een doelgerichte ondersteuning van de zorg-vragende in zijn of haar sociale omgeving mogelijk wordt gemaakt. En dit tegen de achtergrond en op basis van het perspectief van het Rijk Gods, ten-einde de eigen 'leefwereld' te kunnen handhaven, voort te laten duren en te herstellen, zodat men er zo goed mogelijk in kan leven'.²

Het koninkrijk van God is een theologisch concept dat voor vele mensen vrij vaag blijft. Toch kan het onze verbeelding prikkelen. Het stimuleert reflectie over goede zorg in pastorale contexten, zowel institutioneel bekeken als op het persoonlijk pastorale vlak. In het licht van de reflectie over 'humanisering van de zorg' biedt het theologische perspectief van het Rijk Gods aanzetten tot nieuwe manieren van denken. Christenen (en anderen) die geïnspireerd zijn door profetische woorden, daden en hun visie over Gods Rijk, kunnen de menselijke waardigheid mee stimuleren.

In deze bijdrage zal ik vooreerst verklaren hoe ik het Rijk Gods (*kin-dom of God*) interpreteer. Ik gebruik hier het woord *kin-dom* dat enerzijds verwijst naar het woord *kingdom* (Gods koninkrijk) en anderzijds naar het woord *kin*, wat wijst op een

verwantschap, een familieband. Dit concept van Gods *kin-dom* kan pastores en christelijke instituties inspireren tot een verdere humanisering van de zorg. Vervolgens bespreek ik kort enkele kenmerken van dit ideaal. Nadien zal ik verder toelichten wat wordt verstaan onder 'profetische (pastorale) zorg'. Tot slot houd ik een pleidooi voor pastores die geen superman of -vrouw hoeven te zijn, maar wel 'goed genoeg'.

1. Gods *kin-dom*: het concept en de inspiratie

Ik spreek over *kin-dom* refererend aan het gebruik van deze term in de feministische theologie.³ De term *kin-dom* stelt de patriarchale connotaties die aan het woord *king-dom* verbonden zijn, ter discussie. *Kin-dom* verwijst naar de verhoudingen tussen mensen, naar relaties, of naar het ideaal van 'verwantschap': broers en zussen te zijn van elkaar. *Kin-dom* is een ideaal, iets om naar te streven.

Eén van de kernbegrippen in het theologisch begrippen van Gods *kin-dom*, is de vruchtbare spanning die bestaat tussen het 'reeds' en 'nog niet'. Het eschatologische vooruitzicht, het 'nog niet', stimuleert christenen om hun inspanningen voor meer humanisering verder te zetten. Ze kunnen er immers op vertrouwen dat God elke bijdrage tot de verbetering van het algemeen welzijn, zal behouden en voortzetten in het licht van de eeuwigheid. Niets wat goed is zal reddeloos verloren zijn. Het perspectief van Gods *kin-dom* is geen gemakkelijke spirituele pleister op de wonde van de frustraties. Het is eerder een geloof dat mensen wil stimuleren in hun vertrouwen en hun positieve kijk op mensen en op de wereld.

Tegelijk blijft er altijd het aspect van 'nog niet', waardoor de menselijke inspanningen in Gods handen gelegd worden, zodat ze bewaard worden en tot hun volheid kunnen worden gebracht. Pastores en zorgverstrekkers kunnen niet alles doen. Mensen zijn fundamenteel begrensd. De

visie van Gods *kin-dom* verwijst naar mooie idealen, maar impliceert tezelfdertijd dat mensen niet alles zelf hoeven te presteren. Ze moeten uiteraard samenwerken met God, maar deze samenwerking wil niet zeggen dat alles afhangt van menselijke inspanningen. Dit kan een bevrijdende gedachte zijn in het licht van de reflectie over de humanisering van de zorg.

2. Kenmerken van Gods *kin-dom*

Men kan zich echter afvragen of een patiënt die als een nummer wordt behandeld, of niet gerespecteerd wordt in zijn of haar lichamelijke integriteit, er *überhaupt* boodschap aan heeft dat de zorgverleners zich verlaten op de idee van Gods Rijk-vanverwantschap dat al bestaat maar vooral nog in vervulling moet gaan. Dat is de reden waarom de idee van Gods *kin-dom* verder gekwalificeerd moet worden. Gods *kin-dom* is meer dan een formeel principe van hoop en vertrouwen. Het kan mensen stimuleren om het nooit op te geven zorg te dragen voor de ander, in het bijzonder voor de zwakste.

In de eschatologische rede van Jezus, vangen we een glimp op van wat wordt bedoeld met het *kin-dom* van God. In Mt 25,34-40 lezen we: 'Dan zal de koning tegen hen die aan zijn rechterhand staan zeggen: 'Kom, gezegenden van mijn Vader, neem het koninkrijk in bezit dat vanaf het begin van de schepping voor jullie klaar ligt. Want Ik had honger en jullie hebben Me te eten gegeven, Ik had dorst en jullie hebben Me te drinken gegeven, Ik was vreemdeling en jullie hebben Me opgenomen. Ik was naakt en jullie hebben Me gekleed, Ik was ziek en jullie hebben naar Me omgezien, Ik zat in de gevangenis en jullie kwamen naar Me toe'. Dan zullen de rechtvaardigen Hem antwoorden: 'Heer, wanneer hebben we U hongerig gezien en U te eten gegeven, of dorstig en U te drinken gegeven? Wanneer hebben we U als vreemdeling gezien en U opgenomen, of naakt en hebben we U gekleed? Wanneer hebben we U ziek of in de gevangenis gezien en zijn we naar U toe gekomen?' De koning

zal hun antwoorden: 'Ik verzeker jullie, alles wat je voor één van deze minste broeders van Mij hebt gedaan, heb je voor Mij gedaan.' (Willibrordvertaling: KBS 1995)

Deze programmatische tekst vat enkele aspecten van Gods *kin-dom* samen. De tekst spreekt over het verwelkomen van iedere persoon. Dit roept christenen op om op een positieve manier naar elke mens te kijken, in het bijzonder naar de personen die ze eerder spontaan links laten liggen. Eén van de studenten die recent een pastorale stage liep in een ziekenhuis waar veel patiënten opgenomen zijn die in armoede leven, omschreef (impliciet) hoe de pastores de geest van deze eschatologische rede hadden geïnternaliseerd, en zo in belangrijke mate bijdroegen aan de humanisering van de zorg. Ze vond het fantastisch, maar ook zeer uitdagend om te zien hoe pastores vriendelijk waren voor iedereen, en een alcoholicus en zijn vriend met net zoveel respect behandelden als een koning. Zo kunnen we ook de handeling van de pastor die de borst van een halfnaakte vrouw in coma bedekt, als een vorm van (pastorale) zorg in het licht van Gods *kin-dom* zien.

Wanneer ik denk aan humanisering van de zorg, denk ik ook aan inclusie. De zoektocht naar inclusieve gemeenschappen kan mensen helpen om Gods sporen te herkennen. Men zou het verwelkomen van mensen in al hun diversiteit binnen gemeenschappen (zowel christelijke gemeenschappen als zorginstellingen) kunnen zien als een vorm van 'mystagogische praktijk'. Karl Rahner gebruikte het woord 'mystagogie' om te verwijzen naar de relevantie van ervaringen als een manier om over het geloof te leren.⁴ Het verwelkomen van mensen die verschillend zijn in leeftijd, gender, klasse, etniciteit en gezondheidscondities - het creëren van een inclusieve gemeenschap - kan op een mystagogische manier werken voor volwassenen. Ze kunnen een stuk ontdekken van het ongerealiseerde *kin-dom* in een praktijk waarbij iedereen welkom is,

iedereen telt, onafhankelijk van competenties en sociaal statuut.

Een andere, theologische en filosofische term om de idee uit te drukken dat men God ontmoet in plaatsen waar recht wordt gedaan aan mensen, is het concept van 'heterotopie'. Dit concept werd ontwikkeld door de filosoof Michel Foucault en toegepast op de theologie door de Oostenrijkse theoloog Hans Joachim Sander.⁵ 'Hetero-topie' verwijst naar een plaats die 'anders' is dan we verwachten. Het is een bestaande plaats, te onderscheiden van 'u-topie' wat verwijst naar een 'goede', maar onbestaande plaats.⁶ Een heterotopie is een plaats waar mensen Gods openbaring kunnen erkennen, een plaats die anders is dan alle feitelijke plaatsen.

De Arkgemeenschappen zijn goede voorbeelden van zulke 'heterotopieën'. De bewoners, zowel met als zonder handicap kunnen 'profeten' genoemd worden. In ziekenhuizen kan men ook een glimp van heterotopie opvangen, wanneer patiënten adequate zorg ontvangen, in de vriendschap van een verpleegster of pastor, in de nieuwe dynamiek in familierelaties of wanneer pastores de hoop van een patiënt mee kunnen beleven, bijvoorbeeld wanneer de patiënt uitkijkt naar het bezoek van een kleinkind. Samenleven met arme mensen, de liturgie vieren met mensen met een handicap, het ziekenhuis ervaren vanuit het perspectief van de patiënt voor wie men pastor is, de palliatieve eenheden. Dit kunnen allemaal heterotopieën zijn, plaatsen waar God kan worden ontdekt en gevonden.

Inclusieve kerkgemeenschappen kunnen mogelijk ook een vorm van 'heterotopie' zijn. Het begrip 'inclusie' is echter een gevaarlijk woord: vaak betekent het 'inclusie van de ander onder mijn voorwaarden', waarbij de ander zich moet aanpassen. Een tijd geleden hoorde ik in Leuven de Nederlandse theologe Jacqueline Kool aan het woord, die nadenkt over de relatie tussen *disability studies*

en theologie.⁷ Ze illustreerde het gevaar van een simplistisch begrip van inclusie op basis van haar eigen ervaring als vrouw in een rolstoel. Ze vertelde hoe ze zich vaak maar welkom voelde in vele kringen, zolang zij de rol op zich nam die mensen van haar verwachten: het zielige kleine meisje, of de meelijwekkende vrouw. Dit verhaal daagt ons uit te reflecteren over manieren om de ander werkelijk ernstig te nemen in zijn of haar 'anders zijn', als persoon met waardigheid. Het doet ons tegelijk nadenken om diversiteit - een modewoord tegenwoordig - als een uitdaging voor ons eigen perspectief, onze privileges en de manieren waarop we in relatie staan tot anderen, te begrijpen. Dit is een uitdaging voor ieder in een leidinggevende positie. Voor pastores betekent diversiteit in rekening brengen, onder andere, niet alleen de patiënten bezoeken die vriendelijk en 'zoals de pastor' zijn, maar ook diegenen die vreemd zijn, en waar men in eerste instantie niet geneigd zou zijn naartoe te gaan.

Christenen kunnen de basis voor deze waardigheid en de gelijkwaardigheid van elke mens terugvinden in de idee dat elke mens geschapen is naar Gods beeld en gelijkenis. Gods 'beeld' verwijst naar wat gegeven is, de waardigheid van elke persoon, 'gelijkenis' verwijst naar de begrensdheid van elke mens en de noodzaak om meer te groeien om 'zoals God' te worden.⁸ In de praktische theologie zijn de meningen verdeeld over een aanpak vanuit de scheppingstheologie - die 'laagdrempelig' is - of een benadering gebaseerd op de christologie, met een sterke christelijke identiteit. Ik zie echter een sterke analogie tussen deze benaderingen. De zorg voor elke menselijke persoon en de opdracht om de waardigheid van elke mens te respecteren en hem of haar een eigen stem te geven, kan niet enkel gebaseerd zijn op schepping, maar ook op de christologische ideeën over Christus ontmoeten in elke menselijke persoon. Respect voor de waardigheid van elke persoon is gebaseerd op een positieve antropologie die elke mens in staat acht in relatie te treden met zichzelf, anderen, de maat-

schappij, de natuur en God. Mensen zijn onderling verbonden. Verbondenheid is niet enkel iets om naar te streven, maar is tevens een beschrijving van de realiteit. Verbondenheid stimuleert mensen om niet alleen te denken aan wat hen verdeelt, maar ook aan wat op basis van wat hen verenigt een stimulans kan zijn om een nieuwe gemeenschap op te bouwen - met elkaar in plaats van ten koste van elkaar.

Werken aan het *kin-dom* van God, betekent mensen ondersteunen in hun eigen kracht (*empowerment*). Wanneer we aan *empowerment* denken, gebruiken mensen vaak de metafoer van het 'leren vissen' in plaats van het 'geven van een vis'. Dit beeld is echter nog steeds sterk patriarchaal en geeft blijk van éénrichtingsverkeer. Alsof mensen in het Noorden bijvoorbeeld zoveel beter weten hoe te vissen. *Empowerment* betekent ook luisteren naar anderen, leren van hun methoden van vissen en hen laten onderwijzen, samen ernaar streven dat het water om in te vissen niet vervuild raakt. Werken aan het *kin-dom* van God, aan de humanisering van de zorg, stelt mensen in staat om hun leven in handen te nemen, een stem te krijgen, en interacties tussen mensen te stimuleren. Ik denk aan zorgvoorzieningen, waar de pastor niet diegene is die elk probleem moet oplossen, maar die kan bemiddelen tussen mensen, die kan helpen om de stem te doen weerklinken van hen die haast nooit te horen zijn, en die dialoog stimuleert. Humanisering van de zorg heeft behoefte aan mensen die geloven in de kracht van anderen, waar *power* betekent dat men de mogelijkheid heeft om het leven van een ander op een positieve manier te beïnvloeden in woorden zowel als daden.

Hoewel het concept *empowerment* een emancipatorische term is, kan men zich afvragen of de pijn, het lijden, de moeilijkheden die mensen ervaren wel voldoende ernstig worden genomen. Uiteraard vertrekt *empowerment* van waar mensen staan, en wil het mensen niet overvragen. Toch zou het goed

zijn om de notie van *empowerment* aan te vullen met het concept *resilience*. *Resilience* verwijst naar het vermogen van een persoon om te groeien na moeilijke levenssituaties. Het is een concept van hoop en een uitdrukking van geloof in de mogelijkheden van mensen. Tegelijk maakt het duidelijk dat mensen kwetsbaar zijn, getraumatiseerd of gewond kunnen zijn, en dat het voor groei en *empowerment* eerst en vooral belangrijk is dat er manieren worden gezocht om om te gaan met moeilijke ervaringen.

3. Profetische pastorale zorg

Tot nu toe klonk mijn bijdrage eerder idealistisch. Maar is het mogelijk dat mensen werkelijk de ander ernstig nemen als de ander, hoe anders die ook is? Met andere woorden, is het erkennen van de alteriteit van de andere niet begrensd door psychologische mechanismen die maken dat we diegenen verkiezen die 'gelijksoortig' zijn? Is mijn overtuiging verwoord aan het begin van deze bijdrage over Gods *kin-dom* en mijn idee over de verbondenheid van alle mensen niet te idealistisch?

In het dagelijkse leven worden we geconfronteerd met verplegers en verpleegsters die niet altijd de gepaste zorg dragen voor mensen, met dokters die bovenal in geld geïnteresseerd zijn, met pastores die lijden aan een *burn-out* of die meer focussen op hun eigen ego dan op het welzijn van de patiënt. Deze individuele voorbeelden hebben structurele fundamenteen. Tijd, geld, het verlies van de spiritualiteit van het 'geroepen zijn' kunnen zorg beïnvloeden. De vraag is dan hoe we kunnen omgaan met de spanning tussen onze ideale overtuigingen en deze concrete realiteit. Ik verwijs hiervoor naar het concept van 'profeet'.

In de christelijke traditie verwijzen profeten naar diegenen die actief hopen en die mensen aanmoedigen te dromen van en te werken voor meer humanisering. We noemen hen profeten omdat hun woorden en daden voor meer rechtvaardigheid, geïnspireerd zijn door hun geloof in God. In

augustus 2009 werd in Leuven een Europese conferentie over de notie van pastorale zorg en counseling georganiseerd.⁹ In het vervolg van deze bijdrage maak ik duidelijk hoe 'profetische (pastorale) zorg' het denken over humanisering in de zorg kan stimuleren.

Aan de hand van het leven van de Belgische Heilige Damiaan, illustreer ik verschillende aspecten van wat 'profetisch' kan betekenen. Pater Damiaan, die ook 'profeet' kan genoemd worden, handelde vanuit een persoonlijke roeping. Voor hem was het heel belangrijk onrechtvaardigheid te zien. Op basis daarvan oordeelde hij dat bepaalde situaties niet verder konden bestaan. Onrecht zien was minder evident in het leven van pater Damiaan dan we vaak denken. Het zien van onrecht vertrok niet vanuit een heel bewuste intentie. Het waren de sprakeloze monden van de stemloze melaatsen in Molokai die pater Damiaan appelleerden. Zien en oordelen hoeft echter niet altijd te leiden tot profetisch handelen - zoals men zou verwachten op basis van Cardijn's drie stappenmodel (zien, oordelen, handelen). Er is vaak veel weerstand binnen de persoon zelf, in de particuliere context en in de bredere samenleving. Zo was het voor pater Damiaan bijvoorbeeld heel moeilijk om medewerkers te vinden. Vele profeten worstelen ook met de vraag 'waarom ik?', en 'wie is er feitelijk geholpen met mijn daden?' In deze context wil ik refereren aan het verhaal van Mozes en zijn twijfels, of van Jona die zijn zending tracht te ontvluchten. Profeten zijn zich vaak scherp bewust van de risico's die ze lopen, wanneer ze aan de zijde staan van diegenen die naar de marginaliteit zijn geschoven. Pater Damiaan riskeerde het om zelf ziek te worden - wat ook gebeurde.

Ook pastores kunnen aspecten van profetisch handelen in hun werk realiseren. Ik voeg de term 'profetisch' aan pastoraat toe, om te focussen op dit aspect dat kan gezien worden als een dimensie van elke vorm van pastorale zorg (Nauer).¹⁰ De term

'profetisch' opent onze ogen voor nieuwe aspecten van pastorale zorg die we anders dreigen te vergeten.

4. Naar een 'goed genoeg' pastor

Het concept van de profeet als beeld voor pastorale zorg, lijkt een soort pastor als 'superman' of 'supervrouw' te idealiseren. Ik wil echter niet poneren dat elke pastor een profeet moet zijn. De voornaamste taak voor een pastor is wel om profetische stemmen te horen, van anderen en misschien ook in zichzelf, en om mensen te begeleiden zodat ze deze stemmen mogen zien en horen.¹¹

Profetische stemmen kunnen ook gehoord worden vanuit onverwachte hoek, voornamelijk van diegenen die vaak als 'stemloos', zwak en arm worden gezien. Mensen die verbannen worden naar de marges van de samenleving, slachtoffers van onrecht kunnen ook op een profetische manier handelen, vaak alleen al door er te zijn en te 'overleven'. Hun bestaan en hun moed om met moeilijkheden om te gaan, roepen anderen op om hun houding te veranderen, als de anderen daar tenminste voor open staan.¹² Het idee van profetische stemmen 'van onderuit' is in elk geval vrij kwetsbaar, niet alleen omwille van de kwetsbaarheid van deze mensen maar ook omdat het perspectief van de slachtoffers gemakkelijk kan uitgebuit en vergeten worden.

Niet alleen slachtoffers van onze maatschappij zijn kwetsbaar, maar ook de pastores zelf, zeker wanneer ze een profetische rol op zich nemen. In plaats van een supervrouw of superman schets ik daarom het beeld van een kwetsbare mens.

De profetische pastor is kwetsbaar in de zin dat hij of zij geraakt is door God en door het lijden van anderen. De roeping om op een profetische manier te handelen, is niet zozeer een actieve keuze, dan wel een passieve manier van 'geraakt' te zijn. We kunnen enkel spreken over 'profetische praktijk',

wanneer deze praktijk door God geïnspireerd is. De heteronomie die van God komt, gaat samen met de heteronomie die men kan ervaren in het ontmoeten van de ander die kan gekwetst raken.

De openheid van een 'profeet' refereert aan deze dubbele heteronomie, die op zichzelf een soort 'kwetsbaarheid' is: in het beantwoorden van de roep van de ander/Ander, riskeert men zichzelf. De openheid voor de heteronome roep van de kwetsbare ander kan men kwalificeren als een vorm van kijken op nieuwe manieren, om het perspectief van de andere in te nemen, om open te staan voor pluraliteit en diversiteit, zonder een fundamentalistische of relativistische positie in te nemen. Het is een positie van 'in de wereld, maar niet van de wereld' zijn, een positie van vele relaties van loyaliteit die de profetische pastor uitdagen om om te gaan met kritiek vanuit verschillende hoeken. Deze positie vereist een sterk fundament dat gevonden kan worden in het christelijk geloof, in de eigen spiritualiteit. Paradoxaal genoeg is deze fundering voor christenen hun geloof in een kwetsbare God, een God die enkel machtig is door zijn liefde voor de mensen, een God die genegeerd en gekwetst kan worden. Christenen geloven in een God die niet 'onbeweeglijk' is, maar die geraakt wordt door het lijden van zijn volk¹³. Zijn liefde daagt mensen uit om op hun beurt lief te hebben. Het is God die zijn dienaar zendt, over wie in Jesaja 42, 1-3 geschreven staat: 'Hij roept niet en schreeuwt niet, hij laat zijn stem niet horen op straat. Het geknakte riet zal hij niet breken en de kwijnende vlaspit blaast hij niet uit. Werkelijk, hij zal recht brengen' (Willibrordvertaling: KBS 1995).

De kwetsbaarheid van de profetische pastor als een vorm van openheid en de heteronome positie, impliceert ook een kwetsbaarheid in de lichamelijke zin. We kunnen hier denken aan onze Belgische pater Damiaan die zelf overleed ten gevolge van lepra, of aan de Salvadoraanse bisschop Romero, een ware 'moderne profeet', die niet

alleen verbaal werd aangevallen, maar in zijn hele persoon kwetsbaar was: hij werd vermoord op 24 maart 1980.

Kwetsbaarheid van pastores veronderstelt eveneens dat pastores zelfkritisch kunnen en moeten zijn. Ze maken zelf ook fouten en zijn niet immuun voor vormen van machtsmisbruik. Profetisch pastoraat veronderstelt daarom niet enkel het durven kritisch en constructief luisteren naar het appel van kwetsbaren in de samenleving, maar ook het durven kritisch kijken naar zichzelf en het durven uitzuiveren van de betekenis van de pastorale en/of profetische roeping.

Ik beschrijf profetisch handelen in termen van kwetsbaarheid, maar tegelijk als een uitdaging, een visie die overweldigend kan zijn. Hoe kan een kwetsbare persoon omgaan met deze roeping en ermee verder gaan?

Als antwoord hierop introduceer ik het concept van de pastor die 'goed genoeg' is. De pastor hoeft geen profeet te zijn, maar kan wel geïnspireerd geraken door profetisch handelen. In werkelijkheid worden vele pastores constant geconfronteerd met hun onmacht, omwille van hun eigen onvermogen, omwille van de macht van de ander, maar ook omwille van hun plaats in het systeem. In een Belgische context waar pastores betaald worden door het ziekenhuis, is hun vrijheid om kritisch te zijn ten opzichte van de instelling in zekere zin beperkt. Pastores - en vrijwel iedereen die in de zorgsector werkt - zijn vaak verscheurd tussen de loyaliteit aan hun instelling en hun kritische inzichten. De pastor die 'goed genoeg' is, of de zorgverstrekker die 'goed genoeg' is, mag zich geliefd weten door God in zijn of haar hele persoon, niet enkel door profetische daden. Pastores hoeven niet perfect te zijn.

Tegelijk worden zij uitgedaagd om te spreken en te handelen in naam van diegenen die het meest kwetsbaar zijn, en zo bij te dragen aan het kin-dom

van God, wetende dat dit kin-dom nog steeds verwacht wordt, en niet helemaal afhankelijk is van hun menselijk handelen.

* Dr. A. Dillen bekleedt de leerstoel van het Academisch Centrum voor praktische theologie aan de Theologische Faculteit, K.U. Leuven.

Noten

- 1 Een licht gewijzigde versie van deze tekst verscheen eerder in het Vlaamse tijdschrift *Pastorale Perspectieven*.
- 2 M. Scherer-Rath, *Pastorale zorg. Kritisch pastoraat voor het leven in alledag*, in C. Sterkens & J. Van de Meer (ed.), *Kerk aan de stadsrand*. Budel. Damon, 2004, 87-106, p. 93.
- 3 Zie bijvoorbeeld Ada Maria Isasi-Diaz, *Solidarity: Love of Neighbor in the 1980s*, in S. Brooks Thistlethwaite & M. Poetter Engel (ed.), *Lift Every Voice: Constructing Christian Theologies from the Underside*, San Francisco, Harper, 1990, 303-305.
- 4 Zie mijn artikel A. Dillen. *Children are the Future...and the Present. Challenging Pastoral Practices with Children*, in *Counseling et spiritualité. Counselling and Spirituality*, 28/1 (2009) 129-148.
Zie ook M.A. Hinsdale, in M.J. Bunge, *The Child in Christian Thought* (Religion, Marriage and Family, 2), Grand Rapids, MI, Eerdmans, 2000, p. 418
- 5 Zie bijvoorbeeld: H. J. Sander, *Europe's Heterotopias. Pastoral Power within the Signs of the Times*, in T. Wyller (ed.), *Heterotopic Citizen. New Research on Religious Work for the Disadvantaged*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2009, 172-190. Zie M. Foucault, *Des espaces autres*, in Id., *Dits et écrits 1954-1988. Tome IV: 1980-1988*, Parijs, Gallimard, 1994, 752-776.
- 6 I. Cornu & D. Pollefeyt, *Religieus opvoeden tussen openheid en geslotenheid. Bijbels geloof in een Babelse wereld*, in D. Pollefeyt, *Leren aan de werkelijkheid. Geloofscommunicatie in een wereld van verschil* (Nikè-reeks, 49), Leuven, Acco, 2003, 45-65, p. 56.
- 7 Cf. J. Kool, *Goed bedoeld. Levensbeschouwelijk kijken naar handicap en ziekte*, Zoetermeer, Boekencentrum, 2002.
- 8 Cf. R. Burggraave & I. Van Halst, *Al de vragen van ons leven. Een ethiek voor het dagelijkse leven*, Tiel, Lanoo, 2005, p. 9-11.
- 9 Verschillende bijdragen van deze conferentie werden gebundeld in A. Dillen, A. Liègeois & A. Vandenhoeck, *De moed om te spreken en te handelen. Profetisch pastoraat* (Leuvense cahiers voor praktische theolo-

-
- gie, 11), Antwerpen, Halewijn, 2009.
- 10 D. Nauer, Profetisch-kritisch handelen vanuit het perspectief van de pastorale zorg, in A. Dillen, A. Liègeois & A. Vandenhoeck, De moed om te spreken en te handelen, 132-172.
- 11 B. Paepen, Iedereen profeet? Profetisme in onze Kerk, in A. Dillen, A. Liègeois & A. Vandenhoeck, De moed om te spreken en te handelen, 79-86.
- 12 Y. De Maeseneer, Het slachtoffer als profeet? Over de actualiteit van Jesaja's lijdende dienaar, in A. Dillen, A. Liègeois & A. Vandenhoeck, De moed om te spreken en te handelen, 60-78.
- 13 Cf. R. Burggraeve, Passie voor barmhartigheid en gerechtigheid. Bijbelse en ethische perspectieven over profetisch pastorale zorg en begeleiding, in A. Dillen, A. Liègeois & A. Vandenhoeck, De moed om te spreken en te handelen, 16-59.